

Többértelműség a Puszták népében

A *Puszták népe* a közhiedelem szerint a szépen megírt, ugyanakkor könnyen érthető, viszonylag egyszerű könyvek közé tartozik. Rövid elemzésem célja nem több, mint e föltevés második felének részleges módosítása.

I. MŰFAJ

Bármely irodalmi mű értelmezése szempontjából fontos lehet a műfaj meghatározása. Mivel a legtöbb alkotás műfaja összetett, a megértés kezdeti szakaszában azt kell eldönteniünk, miféle részelemek ötvözetével állunk szemben.

Milyen műfaji hagyományok kölcsönhatása érezhető a *Puszták népe* szövegében? Ha abból indulunk ki, hogy a könyvben számtalan eseményről szerzünk tudomást, akkor tagadhatatlan az elbeszélő mozzanatok jelenléte. A történetekhez azonban legtöbbször gyakoriságot kifejező időmegjelölések társulnak, s ebből arra lehet következtetni, hogy Illyés az epikus örökségnek olyan részéhez kapcsolódik, mely maga is közeli rokonságot tart más műnemekkel: lírával s leírással. Minduntalan sokszor – „télén”, „májusban”, „vasárnap”, „este”, „naponta kétszer-háromszor”, „hatvan éven túl”, „a múlt század végén”, „a háború után”, „folyton”, „mindig”, illetve „néha” – megtörtént dolgokról értesülünk, vagy éppen arról, amire „nincs eset”. A gyakorító történetmondásnak ez a formája az életképnek azt az irodalmunkban olyannyira gazdag hagyományát idézi föl, melyet többek között Petőfi emelt magas művészi szintre. Aligha túlzás azt állítani kiinduló föltevés-ként, hogy Illyés az életkép továbbfejlesztéseként képzelte el a szociográfia műfaját.

Az életkép köztudottan kevésbé ismer cél felé előrehaladó folyamatokat. A *Puszták népében* a szerző meg tudja győzni olvasóját arról, miért is ábrázolja inkább kereszt-, mint hosszszomszékben hősei életét. A cselédék világát úgyszólván érintetlenül hagyták a sorsfordulók: 1848 és 1919. Életformájukban kísért az örök visszatérés, ezért elegendő újévkor, nagyszombaton vagy akár egyszerűen vasárnap megtörténekről beszélni. Az állóképszerűség minduntalan érezteti velünk, hogy az életképben az elbeszélés könnyen átvált leírásba.

Az események időrendjét minden szövegben a leírt beszédhelyzet határozza meg. A *Puszták népében* a legkülönbözőbb időpontok is egymás mellé kerülhetnek, mivel a beszélő vagy visszaemlékezik, vagy értekező szerpcört vállal magára. A történet időszervezete éppen ezért meglehetősen szabad; az egyes részek egymásutánja logikailag nem mindig szükségszerű. A történetmondó egyforma távolságra érzi magától emlékképeit, és a tudatában élő mozaikszerűséget továbbítja az olvasóhoz. „Visszagondolok ezekre a távoli fülledt estékre, melyek már másnap reggel ijesztő messzeségbe ugrottak, és mint kaleidoszkóp aljából a színes papírdarabkák, úgy szöknek elem egymás hegyén-hátán (...), – az olvasó képzelete tetszése szerint rendezheti őket” (I. kiadás, 187.). Illyés az emlékezés, nem pedig a múltbeli események idejét kívánja hitelesen ábrázolni, okozatiság helyett inkább térbe kivetített időpontokkal számol, s így jelentékeny mértékben a befogadó képzeletére bizza a célszerű előrehaladás kialakítását, vagyis azt, hogy fölépítse magában a könyv egészének formáját. Talán még úgy is fogalmazhatunk: a művészetben az újítás főként a befogadás módját, az olvasó megszokásait alakítja át, s az

újabb mű ennek megfelelően nem annyira tagadja, mint inkább átértelmezi a korábbiakat. Fiatalabb prózaíróink lazább szerkesztési elvei észrevétehetik velünk a szabadabb fölépítést Illyésnek évtizedekkel ezelőtt írt könyvében.

Ez a viszonylagos szabadság a beszédhelyzet összetettségéből: a történetmondó és az értekező én kölcsönhatásából származik. Az értekező igény már az első fejezetben éppúgy nyilvánvaló, mint a visszaemlékező hangvétel. A cselédek tekintélytisztelét egy sor eset szemlélteti. Sőt maga az Illyés család sem egyszerűen szubjektív ok miatt kerül előtérbe, hanem azért is, mert „a felkapaszzkodó pusztai családok mintaképe” (14.). A történetmondó a maga családjáról is csak azért beszél, hogy általánosíthatson.

2. PÉLDÁZATSZERŰSÉG

A *Puszták népe* műfaját az életkép és az általánosító történet, vagyis a példázat ötvözetének nevezhetjük. A könyv tanító célzata egészen nyilvánvaló: arról akarja meggyőzni olvasóját, hogy a cselédek létformája hamisítatlanul egyéni jellegű, külön nyelvet beszélnek, életritmusuk valószínűtlenül lassú, szokásaikat furcsának, olykor humorosnak, olykor éppenséggel tragikusan képtelennek találhatja a kívülálló. Ennek a sajátzerűségnek megfogalmazása csakis olyan egyén számára lehetséges, aki ebből a világból jött, eltávolodott tőle, majd visszatért hozzá. A személyiségnek e háromszakaszos fejlődését a nehéz átmenetek teszik „kínos metamorfózissá”. A könyv alapkérdése voltaképp ezeknek az átmeneteknek a lehetőségére vonatkozik. Létezik-e folytonosság e kétszeres átváltozásban, s nem inkább önmeghasonlásról van-e szó? Az érvelő a dialektika hármasságára szeretne hivatkozni, de elfogja a kétely: „A természetben csak ugrások vannak, s így természetesen a visszahasonulás sem ment túlzások nélkül. A bordeaux-i néger kikötőmunkások gyülekezőhelyéig kellett vetődnöm, pontosan az Atlanti-óceán partjára, lángoló szónoknak, míg végre eszembe jutott, mi is indított útra” (16.).

Fölvethető a kérdés, mennyiben hivatkozhatunk arra, hogy Illyés saját alkotói pályafutásával bizonyította: a *Puszták népében* elbeszélte visszatalálás sikerrel megvalósítható. Kétféle érv is szólhat ez ellen. Az első nem egyéb egyéni föltevéseknél. Bizonyítására csakis külön e célból írt tanulmányban lenne mód, esendősége tehát egyelőre nagyon is elképzelhető: A torzító egyszerűsítés kockázatát vállalva mégis megemlíteném, hogy sejtésem szerint Illyés hazatalálását az is könynyíthette, hogy párizsi éveiben inkább szemlélő volt, mintsem résztvevő. 1927 utáni műveiben jórészt csak szórványjaiban ismerhetjük föl az avantgarde hatását, Béládi Miklósnak az ennél korábbi versekről írt tanulmánya (Az avantgarde áramában. Érintkezési pontok. Bp., 1974. 213–262.) pedig arról győzött meg, hogy 1927 előtt Illyés még elsősorban befogadó volt. Talán fölösleges hangsúlyoznom, hogy az avantgarde számomra nem értékfogalom – a legtöbb irányzathoz hasonlóan ez a mozgalom is tömérdek selejtet hagyott maga után. Mindössze azt a föltevésemet kívánom igen óvatosan kifejezésre juttatni, hogy Illyés szürrealista korszaka, majd a népi írókhoz való csatlakozása aligha lehet perdöntő bizonyíték annak eldöntésében, mennyire könnyen vagy nehezen idegenülhet el a parasztságból jött értelmiség saját közösségétől, s mennyire sikeresen találhat vissza egykori környezetéhez.

Annál is inkább így van ez, mivel elvileg nagyon is elképzelhető, hogy Illyés a *Puszták népében* megoldatlan dilemmaként fogalmazott meg olyan ellentétet, melyet saját művészetében túl is haladhatott. Ezt a második érvet az elsőnél nyomósabbnak vélem, hiszen megítélésem szerint nem szorul bizonyításra.

Magától értetődik, hogy a *Puszták népében* az általánosítások érvénye szigorúan meghatározott történeti helyzethez van kötve. A paraszttörténelmiség sorsa azért „kálvária”, mert a paraszt létformájától elszakíthatatlan a kiszolgáltatottság, amelyre nevelték. A könyvben kifejtett érvelés fájdalmas következtetéshez vezet, mivel a szerző alapföltevése szerint a táj szelleme azonos a benne élő lelkével, vagyis mindenki szülőhelyéhez tartozik földrajzi értelemben és gondolkodásmód tekintetében.

Illyésnek a kiindulótételét természetesen lehet nem osztani, az viszont bajosan tagadható, hogy e tudottnak vélt alapigazságból szigorúan következőes gondolatmenetet épített föl.

3. KULTURÁLIS VISZONYLAGOSSÁG

Képes-e az ember kívülről mérlegelni azt a szokásrendszert, amelyben nevelkedett? A *Puszták népének* az olvasóra tett hatása szempontjából alighanem döntő fontosságú, hogy a könyv nem ad egyértelmű feleletet, sőt voltaképp azt sejteti, hogy nem is eldöntendő kérdéstről van szó. A 2. fejezet elején pl. a pusztai ember hazátlanságát a városi polgár s a nemesi kúria világához hasonló különműséggel ruházta föl, már-már azt sugallván, hogy e három értékrend között semmiféle kapcsolat nem létezik. Némileg túlozva egyenesen azt is állíthatnók, hogy a *Puszták népében* lépten-nyomon találkozunk olyan világokkal, amelyek nem érintkeznek egymással. A pusztai, a falu, a kúria és a város tökéletes zártságot mutat, és hasonló a szembenállás a paraszti kultúra szervezete s a magaskultúra megalkotottsága között: „Az igazi kultúra vagy a legkönnyebben, öntudatlanul és ártatlanul születik meg, vagy a lehető legnagyobb erőfeszítéssel, amikor a mindig ellenséges múlt, az irodalmon kell átvergődnie” (204.). Az olvasónak szinte az lehet a benyomása, hogy a világok elkülönülése végtelen folyamat, holott csupán arról van szó, hogy a merev kasztrendszer ördögi módon képes megsokszorozni magát. A mágnás légmentesen elzárkózik a társadalom többi részétől, s az ő példája hasonló elszigetelődéseket hív életre a parasztság körében: „A falu egymástól különálló rétegekben éli életét” (251.).

A *Puszták népében* az értekező én kétféle következtetést von le az osztályokra, sőt rétegekre mereven tagolt társadalom leírásából. Közülük az egyiket az elidegenedésnek a romantikusok által adott értelmezéseiből származtathatjuk. Rousseau-hoz s megannyi utódjához hasonlóan Illyés is azt gondolja, hogy a haladás egyre jobban megnehezíti az emberek közötti érintkezést. A másik általánosítás szorosan összefügg a *Puszták népe* visszaemlékező s érvelő, történetmondó s magyarázó énjének kétarcúságával. Nemcsak kiszakadni nehéz egy közösségből, de vissza is nehézké találni hozzá. Az elbeszélő egyszerre szereplője és tanúja az általa elmondottnak, nézőpontja hol belső, hol külső. Ez a kettős látás okozza, hogy Illyés műve inkább rokonítható a 20. század nyitott befejezésű, mint a múlt századnak egyértelmű tanulsághoz vezető példázataival. A puszták neveltje visszatér ugyan szülőföldjére, de szemszöge már javíthatatlanul nem az egykori: „önvád mardosott, hitvány árulónak éreztem magam. A régi kedves illatok kínzó szörnyekké váltak és fojtogattak” (208.).

A neveltetéssel kapott szokásrendszerből való kilépést, az átváltozást az gátolja, hogy a kultúrákat csakis belülről lehet átélni. Ennek a szemléletnek a jegyében fogalmazódik meg a könyv célja a 3. fejezet élén: „Egy népréteg lelkületét szeretném ábrázolni, (...) ha megismerni esetleg megismerhet is más, érteni csak az tud, aki belőle származott” (30.). A pusztai létforma olyannyira magába

zárt, hogy kívülről éppúgy megközelíthetetlen, mint a kastélyok világa. Nemcsak az úri vadászok vendégek itt, de a kereskedők, az orvosok, sőt még a szocialista vezetők sem egyebek rosszul komédiázó színészeknél. Mi több, a kövesdick, a környező faluból jött részesekek, a sommásbandák, a napszámosok, a gányók (azaz feles dohányföldiek) is egyformán idegennek számítanak.

Természetesen szó sincs arról, hogy Illyés időtlen érvényűvé merevítene a világgépek elszigeteltségét. Csakis azt állíthatjuk, hogy a *Puszták népe* félelmetesen példázatos erővel mutatja föl a mereven hierarchizált, állóképszerű, fejlődésképtelen társadalom rombolóerejét, mely lehetetlenné teszi a rétegek közötti mozgást. Az ilyen létállapotban a világ ijesztőnek és osztatlanul egyformának tűnik föl, ha egyszer kitekintünk a saját környezetünkből. Ezért állnak a pusztával szemben teljesen értetlenül a hébe-korba odalátogatók: „Nehezen bírták a légkör nyomását. Nem is volt könnyű, később magam is tapasztaltam, mikor alkalmam lett egyik társadalmi rétegből a másikba átjárnom, s azt hittem, ezt szédülés nélkül megtehetem. Nem tehettem; a társadalomban a mélységnek és a magasságnak éppúgy megvan a maga atmoszférája, akár a természetben. Egy-egy hirtelen helyváltoztatás után testileg is pontosan ugyanazokat a tüneteket észleltem magamon, mint mikor bányába szálltam le, vagy hirtelen megállt velem a felvonó egy alpesi csúcson: föl-kavarodott a gyomrom, ütőerem gyorsabban vert, értelmem megbénult, meginttam, és levegő után kapkodtam. Akkor jöttem rá, mily nehéz az egyenlőség, a társadalmi hely mennyire magához idomítja az embert, mily tökéletesen magához köti az utolsó porcikáig is” (207–208.).

Ha azokban a részekben keressük a kulcsot a könyv világgépének a megértéséhez, amelyekben belső nézőpont érvényesül, óhatatlanul is szembe kell néznünk azzal a lehetőséggel, hogy Illyésnek ez a műve csakis rombolóerőt láttat az időben. A cseléd szemszögéből nézve a gróf jobb a bérlőnél, mert kevésbé személytelen. „Az új korszak mindig rosszabb volt, mint az előtte való” (248.). A pusztai lét minden nyomora ellenére is becsülendőnek látszik, mert itt-ott – a tulajdon nem ismeretével vagy a rokonság egyetemes kiterjesztésével – értékeesebb múltra, afféle elvesztett édenkertre emlékeztet. „A megmaradt töredékekből valami elsüllyedt, boldog, paradicsombeli világra lehetett következtetni, mikor az emberek még szertették egymást” (142.).

Még végtetesebben is fogalmazhatunk: a saját gyerekkorát fölidéző s a cselédséggel teljes azonosságot vállaló elbeszélő mélységes bizalmatlanságot fejez ki a haszonelvű polgári civilizációval szemben, mert helyi sajátosságok kitörlőjét látja benne: „Gondolkozom, mikor volt műveltebb a puszták népe, akkor-e, midőn még híret sem hallotta a betűnek, vagy most, amikor már hallotta? Hirtelenében nem merném eldönteni. Most nem művelt. (...) A pusztákra a betű a tömény, nemzetközien kipróbált ostobaságot közvetíti” (199–200.).

Talán nem egészen téves azt állítani, hogy a puszták népének magántulajdont nem ismerő világa romantikus utópiaként értelmezhető. A 3. fejezet záradékából arra következtethetünk, hogy Illyés könyvének van köze ahhoz a Rousseau által fémjelzett kultúrkritikai hagyományhoz, melynek alaptörvénye szerint a dolgok természetes rendjét természetellenes állapot váltotta föl a világban: „A pusztá üzemé változik. A mocsarakat lecsapolják, az erdőket kitépik. A léleknek azonban mélyebbek a gyökerei, az még ellenáll” (45.).

4. VALLOMÁSSZERŰ VISSZAEMLEKEZÉS

Az elmondottak alapján kétségeink támadhatnak afelől, helyes-e a *Puszták népét* egyszerűen szociográfiának nevezni. A szociográfia tárgyyszerű leírást kíván. A *Lélek és kenyér* inkább megfelel ennek az igénynek, mint a *Puszták népe*, mely kifejezetten szubjektív hangvételű.

Már az 1. fejezetben a visszaemlékezés határozza meg a történetmondó beszédhelyzetét, s a fejezetek fölütésében és zárlatában mindvégig a vallomástevő én játszik döntő szerepet – amiként azt Nicolas Cazelles meggyőzően bizonyította be a prózaíró Illyés főművéről írt doktori értekezésében (Le monde singulier de *Puszták népe*. Thèse pour le doctorat de 3e cycle. Université de Sorbonne Nouvelle – Paris III. 1980. Kézirat, 22–23.). Az egyes számú első személy állandó jelenlétén kívül az is a történetmondás jelenére hívja föl az olvasó figyelmét, hogy a beszélő gyakran fordul hallgatóihoz. A göbolyösök hangszeres művészetének méltatását pl. ilyen kiszólással szakítja félbe: „Gyönyörűen játszottak – nem tudom, ismerik-e az ilyenfajta citera hangját?” (159.).

A vallomásos hangvétel okozza, hogy noha a könyvben szó esik olyan elméletéről, amely hitelét veszítette – ilyen pl. a hun–magyar leszármazás gondolata –, a mű értékét nem befolyásolja, hogy szerzője tisztán tárgyyszerű szempontból téved olykor. A *Puszták népének* hatása végül is nem az értekező erényein vagy hibáin múlik, hanem azon, hogy Illyés mindvégig fönn tudja tartani a feszültséget az elbeszélő két szerepköre között. A történetmondó egyfelől egy egész közösség képviselője, másrészt szemlélő. Ez a kettősség még világosabbá válik, ha figyelembe vesszük a beszélőnek és a hallgatónak a viszonyát. Az első szerepkör azt igényli, hogy a puszták népének egy tagja kívülállóhoz intézze szavait, a második viszont azzal jár, hogy a szöveg írója közönségével osztja meg nézőpontját: együtt figyelnek egy tőlük távol eső, különös világot.

A kettős nézőpontból következik, hogy a *Puszták népének* világképében a kétértékűség uralkodik. Az elbeszélő egyrészt meghökkenítő inségről ad számot, másfelől viszont elégikusan tekint vissza létűnt gycerckorára. Egyszerre néz le és föl a puszták népére. A cselédek lényéből fakadónak ítéli a tekintélytisztelő szolgálalkúságot, mellyel mindig uruk hitét követik, de méltányolja idegenkedésüket az emberi települések körülkerítettségétől, melyet a börtönszerű bezártság képzetével társít. E kettős távlat olyannyira a *Puszták népének* sajátos jellemzője, hogy még Illyésnek más korabeli s hasonló témájú műveiből is hiányzik – a *Hősökről beszéllek* pl. kinyilatkoztató hangnemű, s a benne kifejezett profécia távol áll az elvesztett világ elégikus földidézésétől. Talán nem árt hangsúlyozni: a *Puszták népe* nem azért összehasonlíthatatlanul jobb mű, mint az említett költemény, mert legföljebb burkolt formában tartalmaz jóslatot, hanem főként azért, mert nyelvi megformáltsága sokkal egységesebb és választékosabb, s így lényegesen pontosabban tud megfogalmazni egy világképet.

5. KETTŐS IGAZSÁGOK

A pusztai létforma azért kap kettős minősítést, mert a könyv arról akarja meggyőzni olvasóját, hogy a szenvedés értékalkotó erő. A szövegben a nyelv fölhívó szerepe is szóhoz jut, ugyanis a beszélő azt kívánja hallgatójától, hogy helyezkedjék bele a szereplők helyzetébe: „képzeld el, ha még nem próbálták” (119.).

Az olvasónak könnyen az lehet a benyomása, hogy a harmincas évek második felében Illyést inkább foglalkoztatta az ellentétek fölállítása, mint a kiegyenlítő-

sük. Nyilvánvaló a célatosság, amellyel két évvel a *Puszták népének* megjelenése után egy francia barátjának a szavait idézi: „– A problémák megoldása, mi az? Mi kell ahhoz, ha egyszer már világosan feltártuk? Az elintézésük is gyerekjáték már akkor! De megtalálni azokat! A rengeteg jelenség közt, amely valami miatt mind problémának látszik, megtalálni az igazi problémát! Az egyre bajosabb lesz” (Magyarok. Bp., é. n. 429–430.).

Tétel és ellentétel igazságának egyforma elismerése: e türelmes, szabadelvű fölfogásra a *Puszták népe* tanúsága szerint a kettős, katolikus-protestáns neveltetés ösztönözte Illyést. „Arra tanítottak, hogy a szemben álló felek közül mindkettőnek igaza lehet; arra, hogy minden igazságot felfedezzek és tekintetbe vegyek, ami a legtökéletesebb labirint. Akaratlanul igazi kereszténységre neveltek, arra, hogy az ellenségeket is szerethetjük. Harc előtt mindig magammal kell megütközöm” (59.).

Az egymásnak ellentmondó igazságokra tanító szándék indokolja, hogy a *Puszták népe* szövegében sűrűn fordul elő megválaszolatlan kérdés. Az elbeszélő hol az olvasóra bízta az elmondottak értelmezését – „szerepem nem a döntés, csupán a tájékoztatás” (167.) –, hol feltételes módhoz folyamodik. Fölszólítás helyett azért is szerepel a jövendőlének e megengedőbb változata, mert így több lehetőség nyílik az iróniára. E két elemből teremtett retorika lényegében úgy jellemezhető, mint szenvtelenséggel leplezett indulatkitörés: „Bizonyos, hogy más munkamegosztással, más bánásmóddal jobban járna nem csupán a földbirtokos osztály – melynek érdekeit szerző nem tartja közvetlenül szem előtt, mert azok taglalása meghaladja ismereteit s jelen műve keretét –, de a nemzeti termelés, az kétségtelesen eredményesebb volna” (127.).

Az efféle megnyilatkozások – melyekben a könyv írója látszólag mást állít, mint amire valójában gondol – arra figyelmeztetnek, hogy a *Puszták népe* lényegesen összetettebb jelentésű, mint vélnénk. Első olvasáskor végül is lázító röpiratként foghatjuk fel a szöveget, mely egy réteg nyomorúságos életkörülményeinek leírásával próbálja fölébreszteni a társadalom lelkiismeretét. Ezt az értelmezést nem kitorlí, de bonyolítja a másodszori olvasás. Ekkor már észrevehetjük a mű rejtettebb célzásait, belső ellentmondásait, melyek növelik a könyv művészi hatását, hiszen túlmutatnak egy ma már túlhaladottnak nyilvánítható történeti helyzeten. E másodlagos jelentés kibontakozása során meglepetést okoz az olvasó számára: a mű logikája utóbb eltér attól, amit eleinte várhatónak tüntetett föl. A felemelkedés nem jövendőmondóvá formálja, hanem önmeghasonlásba kényszeríti a puszták kiválasztott fiát. A történelem alatti ínség történelem előtti, mitikus korrá széplül, melyben az ember még tökéletes összhangban él a természettel, nem ismeri a tulajdon és a munkamegosztást. A pusztai lét visszaidézése ezért elégikus hangnembű, és bővelkedik metaforákban; a vonatot, a gépi civilizációt, a mozgást, a helyváltoztatást, a sietést kárhozható nagyapa alakja pedig nemcsak a teljes, makulátlanul ép személyiség megtestesítőjévé válik, de egyenesen az időtlen pástor-idillek szereplőihez idomul: „szemlélődő, békés természetű, dúdolgató, fúró-farigcsáló ember volt, kényelmes, aki, amíg számára volt, a kövér csacsi hátára is oldalulésben telepedett, jobb kezével az állat fejére könyökölve, akár egy karosszékben. Így utazott, egész életén át” (34.).

6. NYITOTT BEFEJEZÉS

A nézőpont kettőssége, az a tény, hogy a visszaemlékező egyszerre vádló és vádlott, úgyszólván kizárja annak a lehetőségét, hogy a *Puszták népe* esetében egyetlen hiteles értelmezést képzeljünk el. A zárófejezetek nemhogy megszüntetnék a befogadói fölfogás viszonylagos szabadságát, de inkább megerősítik azt. Végképp kérdésessé teszik azt a föltevést, hogy a pusztai létből kivezető lehetőséget magának a visszaemlékezőnek a sorsa testesíti meg: „A puszták népét mindenki megtagadja, ez az első vám, melyet fizetnie kell annak, aki kilép a pusztá világból. (...) Hányan kerültek föl a tiszta, szabad levegőre, a szabad gondolkodás világába, hogy hirt vigyenek a lent maradtak életéről? Talán senki” (260., 272.).

A megnyugtató föloldásnak e visszavételéből arra lehet következtetni, hogy Illyés a mozgalom fölfelé ívelő szakaszában rendkívül éles szemmel vette észre az általa is képviselt eszmei irányzat belső ellentmondását, a parasztságból származott s annak nevében szóló, de attól már menthetetlenül elidegenedett művésznek azt a kettős tudatát, amellyel Bartóknak nem kellett számolnia, hiszen ő megtanulta, s a magaskultúra évezredes öröksége szempontjából értékelte át a néphagyományt.

A *Puszták népének* utolsó előtti fejezete az elszakadás kockázatairól szól, s így lezáratlanul hagyja azt a vitát, melyet az elbeszélő korábban folytatott önmagával. „Mentem, ahova vittek” (286.). Így szól a zárómondat, s a megelőző bővebb kifejtés inkább értékvesztésről, mint nyereségről számol be: „S mit nyertek azok is, akik fölemelkedtek? (...) A második nemzedék tántorgott és vakultan pislogott a felső fényen, berúgott az erős, szabad levegőtől, s rövidesen elvesztette lába alól a talajt. Ő, fejlődni fejlődött... (...) Amilyen biztos szövetkezésben, megtartó közösségben éltek hajdan az apák, olyan ingó talajra kerültek a fiúk; kapkodtak, botladoztak, s szívükből-lelkükből kifordulva idegesen sietteték valami titkos büntetés beteljesedését, ha nem magukon, hát fiaikon. Nem voltak rokonszenvesek, bár igazán mindenképpen ártatlanok voltak. Árulók lettek, de ugyan minek is az árulói. Maguk sem tudták, ilyesmi eszükbe sem jutott. De lelkületük mégis az árulók, vagy legjobban esetben a száműzöttek nyugtalan, önemésztő lelkülete volt. (...) A második nemzedék megállt, a harmadik pedig bomlani kezdett, s az a veszély fenyegette, hogy lezuhan, mélyebbre, mint ahonnan az ősök megindultak” (274–275.).

A legrövidebb, mindössze féloldalmi s jellemző módon zárójelek közé szorított végső fejezet még e fájdalmasan keserű érvelésnél is határozottabban hártítja el az olvasó természetes igényét olyan megbékéltető végkövetkeztetés iránt, mellyel elaltathatná a könyv által fölkellett aggodalmát: „Én nem merem olcsó hiedelmekbe ringatni, magam sem vagyok hiszékeny” (287.).

Mi lehet az oka annak, hogy Illyés nyitott zárattal rekesztette be a *Puszták népét*? Alighanem főként az, hogy nem talált a maga számára kielégítő feleletet arra a kérdésre, miként is lehet összeegyeztetni egy kultúra folytonosságát annak fejlődésével. Természetesen érvelhetünk azzal, hogy az általa fölvetett kérdést megválaszolta a történelem, de amennyiben elfogadjuk Lackó Miklós tanulmányának végkicsengését – „más valósult meg eszméiből, mint amire vágyott, mint amit átgondolt” (Szerep és mű. Bp., 1981. 155.) –, akkor nem hallgathatjuk el, hogy az idő olykor beírte látszólagos megoldásokkal; megannyi parasztból lett értelmiség sorsa hitelesíti Illyés aggodalmait, s még az sem bizonyos, hogy akár a hétköznapi gyakorlat, akár tudósaink s művészeink megnyugtató feleletet adtak arra a kérdésre, miként épülhet be a paraszti a magaskultúrába.

Az egymásnak ellentmondó igazságok következetes végigvitele s a megoldás nélküli befejezés is okozza, hogy a *Puszták népében* sokkal árnyaltabb a gondolatmenet, mint Illyésnek más, vele körülbelül egyidős műveiben. A *Magyarokra* hivatkozom legszívesebben, mivel a *Puszták népe* után ezt a művet tartom legjelentősebbnek közülük. Ismeretes, hogy e két könyv legalábbis részben egymással párhuzamosan készült, s a viszonylagos nyitottság, sőt az érvelés is némileg rokon egymással. A különbség mégis óriási. A *Magyarok*ban lépten-nyomon találkozunk egyoldalú szembeállításokkal: „Hőskorában a polgárság tán szórt szét szellemi értéket a nép közt, (...) azóta művészi szempontból csak ocsút szórt le” (280.), Budapest magyartalansága miatt nem tartozik az országhoz, a 19. század elején Debrecen „a kultúra közlekedőedényein egy nívón állt a nyugati országok városaival is, ha ugyan itt-ott nem múlta felül azokat” (182.), Világos után csak a megalkuvók nem költöztek száműzetésbe, kultúránk egész története során érintetlen maradt a német hatással szemben, s múltunk tanulmányozóinak különben is az az elsődleges föladata, hogy a nemzeti jelleggel foglalkozzanak, éppen ezért „a magyar irodalomnak azt a jellegzetességét keressük, amely azt minden más nép irodalmától élesen megkülönbözteti” (141.). Egyáltalán nincs szándékomban vitatni, hogy az általam csak futtában fölillantott gondolatok mindegyikében van súlyos részigazság, a németellenes kitétel történeti indokoltsága pedig egészen nyilvánvaló, sőt azt is elismerem, hogy önvizsgálat tekintetében Illyés még ebben a könyvében is messze fölülmúlja azokat, kikkel együtt vett részt egy nagy hatású mozgalom szervezésében. Bizonyítékul egyetlen rövid részletet idéznék: „Az író, aki útjában visszanez közönségére: sóbálvánnyá merevedik. Akkor sem irigylem, ha ezt a sóbálványt rögtön ércbe öntik. A feladat nemessége a kockázatban van, az örökös helycserében és futásban” (417.).

Az önfegyelemnek ilyen erős példái ellenére sem tagadható, hogy a harmincas években írt értekező műveiben Illyés olykor egyoldalú ítéleteket fogalmazott meg: bölcséletet keresett a közmondásokban, és túlbecsülte a magyarok ázsiai örökségét. Sokat tett ugyan Fazekas újrafelfedezéséért, s Németh Lászlónál mélyebben élte át Kőlcsey belső vívódását, de Aranyt – aki pedig különösen jól érzékelt a népből jött értelmiség felemás helyzetét – éppúgy tévesen értelmezte, mint Móricz és Németh. Őt is a Petőfi és Arany közötti választás kényszere kísérte meg, holott alkotánál fogva hihetőleg éppen a szalontai költő áll közelebb hozzá ket-tejük közül.

A *Puszták népéből* jöszereivel hiányoznak az ilyen egyoldalú szembeállítások. A leíró és a metaforikus stílus, az értekező és az elbeszélő időszerkezet, a szereplő és a tanú nézőpontja, az általánosító megfigyelő s az elégikus visszaemlékező közötti feszültség itt mindvégig föloldatlan marad, és hasonló kettősség jellemzi a mű világképét: a beszélő lelki gazdagsággal társít anyagi szegénységet. Rendkívül élesen fogalmazza meg a magyar kultúra folytonosságának és egységének kérdéseit, s meggyőzi az olvasót arról, hogy e kérdésekre súlyosságuk miatt nem adható könnyű válasz. Függetlenül hagyja az érvelést, és így munkát ad a képzeletünknek. Ebben a nyitottságban is kereshető annak oka, hogy a *Puszták népét* a magyar próza élvonalában, a nem avuló műveknek legszűkebb körében tarthatjuk számon.